
ПРОГЛААС

Издание на Филологическия факултет
при Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”

кн. 2, 2013 (год. XXII), ISSN 2367-8585

РЕЦЕНЗИИ

ФОЛКЛОРНАТА ГАТАНКА В БЪЛГАРСКАТА МИТОПОЕТИЧНА КАРТИНА ЗА СВЯТ

Светла Дживтерева. Българската митопоетична картина за свят в народните гатанки. Велико Търново, Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2013, 238 стр.

Книгата на Светла Дживтерева (позната в други публикации и като Светла Минкова) представя пръв опит в нашата фолклористика за широкообхватно поставяне на проблема за снемането на българската митопоетична картина за свят във фолклорните гатанки. Можеше да се предположи, че подобно изследване ще се появи скоро след двете издания на обобщителния свод на фолклорните ни гатанки от проф. Стефана Стойкова (1970, 1984), когато стана ясен техният реален обем в публикувани и архивни записи – в изданието от 1984 г. са представени 3751 гатанки, но посочените варианти в бележките към тях увеличават този брой неколкократно. При наличието на този добре систематизиран свод през последните 25 години има само две-три статии за гатанките и този факт очевидно е произведен от някакъв проблем на съвременната българска фолклористика. В посочения период се появиха няколко важни паремиологични сборника с изследвания на руските (съветски) лингвисти, подчинени на структурно-семиотичните подходи, междувременно започнаха да се налагат етнолингвистичните стратегии, съчетани с логическото изучаване на езика (и предпочитания към термина концепт). Макар че и трите посочени методологични траектории се стремят да намерят „златното сечение“ на отношенията между синхрония и диахрония, гене-

тично и типологично, те може би неосъзнато заобиколят проблема за митопоетичното, изразявано чрез етноспецифичните фолклорни текстове, и залагат на един отдавна познат стремеж сред руските учени за постигането на някакво общославянско (респ. праславянско и дори индоевропейско) състояние.

Светла Дживтерева познава добре посочените направления, отделила е една важна част от своето **Въведение** („Българските народни гатанки – изследвания и актуални проблеми”), за да представи постиженията на българската фолклористика и особено на проф. Стефана Стойкова, в отделен параграф се е спряла обстойно на приносите на слависти от ранга на Григорий Пермяков, Владимир Топоров, Татяна Цивьян, Зоя Волоцкая, Ирина Седакова и др.

За разлика от изложените по-горе методологични траектории основният стремеж на изследователката е в рамките на постижимо и в необходимата пълнота да се очертае тясната връзка на отделните групи гатанки с основните космологични концепти в полето на етничната митопоетична традиция. В случая тя използва термина „митопоетично” в по-тесния му смисъл – не толкова като иманентно присъща особеност на художественото мислене, колкото като особеност на етнокултурната традиция, която го генерира и възпроизвежда в рамките на определен тип художествена култура – тая на класическия фолклор. По същата причина тя представя и ясната си позиция по отношение употребата на термините „модел за свят” и „картина за свят” – наред с другите фолклорни дялове гатанките снемат основните идеи на един всеобщ за голям период от време модел за свят, но ги обличат в дрехите на собствената етнолингвистична и митопоетична традиция, които реализират „картината за свят” (отношения, близки до известната корелация „език : реч”). Това ѝ осигурява убедителност в анализа, където връзките между скрития денотат (в отговора), явния денотат (в загадката) и описанието се проследяват не само (и не толкова) като производни от външните сходства и характерни белези на обектите (с акцент върху аналогията и метафората), а и в тясна зависимост с извънположените на гатанката фолклорно-митологични текстове, календарни обреди, обичаи и вярвания.

На всички равнища на изследването Дживтерева прокарва идеята, че като част от системно организираната българска фолк-

лорна култура гатанката е също системно явление, чрез което човешката общност се бори срещу безредието, като се стреми да включи в подредбата практически всички елементи на макро- и микрокосмическо равнище. Привидно ограниченият брой гатанки всъщност използва широк арсенал от митопоетични технологии, основани на добре познатите ни бинарни опозиции, медиатори и кодове. И доколкото изначалното място на гатанката е в системата на ритуала, то чрез нея човекът съотнася себе си и заобикалящия го свят с идеалния образец и космогоничния акт, а сериите от тъждества и опозиции, изразени чрез разнообразни митопоетични кодове, утвърждават мястото и ценността на всеки елемент от системата на ритуала („тук-и-сега“) в съответствие с ролята му в момента на първотворението (тук-но-някога).

Целта на Светла Дживтерева не е да изчерпи чрез анализ целия гатанков фонд, а да очертае основните тематични полета, в които се проследяват трансформации и взаимни прекодириания (преводи) на устойчиви образи и функции, производни от общоемничната космологична картина за свят. Изследваните тематични гатанкови ядра са представени с по няколко подгрупи, всяка от които е онагледена с подходящи примерни образци, взети главно от представителните антологии „Българско народно творчество“ и „Българска народна поезия и проза“ и посочения свод на проф. Ст. Стойкова. Авторката показва едно добре овладяно познание не само на гатанките, а и на домашната фолклорна традиция, което ѝ позволява на всички равнища на изследването да използва като коректив данни от редица песни и обредни практики.

Едно от предизвикателствата на всяко фолклористично изследване, което, освен към своя обект, отправя читателя и към други сфери на етничната култура, е да удържи центробежните сили на разнообразния инструментариум (термини и похвати) на по-ранните проучвания на различни аспекти от проблема. Дживтерева се е справила с тая опасност и неизбежното възвръщане към редица топоси е в съгласие с нейната идея за многообразно преконфигуриране на елементите на космологичната картина за свят, което за страничния поглед е на пръв поглед напластяване на еднотипна информация. Така едни и същи топоси могат да изявят своята символична природа и да се съпоставят, от една страна, в контекста на статичните (констативни) описания на макрокосмоса, а от друга – в динамизираните

им (чрез ритуала) микрокосмически проекции, което води до усиляване на техните културно-антропологични и социално-антропологични рефлексии.

Трите части на изследването са строго промислени в перспективата на проектирането на космологичното чрез няколко класически митологеми в миторитуалната сфера (Световно дърво, Световна река, Основен двубой, Свещен брак, Небесна сватба, Сътворение, Край на света, Умиращо и възкръсващо божество).

В **Първа глава** („Космологичната образност, снемача концепцията за Световното дърво, в българските народни гатанки“) акцентът пада върху идеята за Световната ос, която организира не само Пространството (в двете му проекции – вертикална и хоризонтална), но и Времето. Траекториите на доказателствената част следват един модел, който ще видим и в останалите части на изследването – от общото (типологичното) към частното (етноспецифичното), от познатото към все още непознатото. В случая след потвърждаване на общите за много народи схеми на представяне на Световната ос като Световно дърво с 12 клона и гнездо с яйца/птици (=година) се проследяват прекодировки, гравитиращи около идеята за центъра като място на смърт (жертва) и същевременно нов живот (раждане) и изразяващите го топоси в явната част на гатанката (въпроса) – коза=жертва, мома/годеница=Месечина, кон=Космос/година; кон=костенурка, кон/кобила=дом. Наред с типологичните примери Дживтерева използва пълноценно и наблюденията на проф. Ив. Добрев за космологичната обвързаност на праславянската *s-основа, откривана в множество случаи на употреба на лексеми от този тип в гатанките. Приноси са страниците, посветени на редица гатанки с отношение към мартенския новогодишен преход в българската традиция, както и разпознаването на български еквиваленти на типологично сходни древни гатанкови образци с тройна диалогична структура (съотнасяне на частите на Дома не само като пространствен корелат на Макрокосмоса, но и като операционален ключ за подреждане на отрязъците на Времето). Хоризонталната проекция на Световната ос се разпознава в образите на Реката и Пътя, чиито космологични измерения проличават в опозициите крив/прав, горе/долу (земя/небе), хоризонтален/вертикален път (дълъг/висок), както и в предпочитаните имена (Неда, Яна, Боя, Мара – за реката, и Тодор, Димо, Райко – за дима от огнището). Подробно е анализирана и корелацията Път по верти-

калата (до върха на Световното дърво, до Бога) : Път до Центъра (Цариград, царя).

Във **Втора глава** („Гатанки, моделиращи фрагменти от картината за свят чрез мита за двубоя на Върховния бог“) се изследват динамичните аспекти на космологичното уплътняване, реализирани чрез многообразните проекции на т.нар. Основен мит (и в частност, Змееборството). Голямо място тук заема съпоставката между различни типове кодиране на календарните преходи в гатанковите текстове и миторитуалната традиция. Особено внимание е обърнато на регулативната функция на обредите Герман и Пеперуда, Гонене на змей, Нов огън и Заораване. Липсата на специализирани разгърнати (сюжетни) митологични текстове към тях прави гатанката (наред с други обредни текстове и баладите) своеобразен интерпретант на архаичния митологичен инвариант, който според Дживтерева има за цел “отделянето, подреждането и предпазването на човешкия колектив и усвоеното пространство или възстановяването на нарушения баланс между космическите сили в случаи на бедствия”. По същество част от отговорите са вече зададени от анализа в Първата глава (особено в много интересния трети раздел, където календарния преход се разпознава в гатанки, които го описват като “заем” и/или “брак”). Особено внимание е обърнато на поетиката на гатанките, в които се акцентира на “звуковия” образ на скрития денотат чрез засилената употреба на думи, означаващи възпроизвеждане и възприемане на звуци (чука – чуе; дрещи, трещи, врещи, писка), като така “се постига съотнасяне на звуковия фон в ритуала с Двубоя в космически план”. Отделно място е посветено на темата за раждането на огъня (жив, див, нов) като ритуална трансформация (и производна) на Основния мит, в който става иначе космогоничната същност на календарния мит се превежда като социогонична (преобновяване на семейството и селищната общност). Особено ценни и новаторски наблюдения съдържат двете последни части на тази глава. В третата се очертава трансформацията на опозицията “природа : култура”, отразена в гатанките за усвояването на суровините (жито и вълна), в които имплицитно е снета и темата за Двубоя. В четвъртата се проследяват “страстите” на житното зърно като растителен код на Умиращото и Възкръсващо божество (син на Върховния Бог) и матрица за разпознаване на Космогонията в антропологична перспектива.

В **Трета глава** („Гатанките като средство за миторитуалното моделиране на света“) се проследяват миторитуалните траектории, чрез които общността осъзнава своята „организираност“ като производна от космологичната драма (прехода от Природа към Култура). Тук се отделя място за приоритетните полета, чрез които социално-антропологичната общност (етноса) осъществява известното (по Лотман) “обучение в култура” – водещите елементи на космоса (небе и земя, слънце, месец и звезди), сакрализацията на небесната карта като прото-образ на земните реалии, ролята на ритуала като инструмент за пренареждане на Макро- и Микро- Космоса. Особеното в тая глава е поставянето на акцента върху социализиращата роля на гатанката, нейната важна функция в т. нар. “преминаващи” ритуали, които моделират социобиологичния ритъм на обществото. Оттук и двете най-важни части в главата – за “Човека”, видян през призмата на гатанката и за “социалните функции на гатанковото прение”. Двете оформят специфичен диптих, ориентиран към двата основни културологични дискурса в битието на гатанките – културно-антропологичен и социално-антропологичен.

В заключение мога да отбележа, че изследването представя Светла Дживтерева в много добра светлина като филолог-фолклорист с овладян методологичен апарат и чувствителност към детайла. Тя е успяла да преодолее центробежните сили на огромния изворов материал и да конципира една свежа гледна точка към българската картина за свят, изразена в текстовете на домашната митопоетична традиция.

Моите лични впечатления за цялостния развой на авторката са като за целенасочен и коректен изследовател на фолклорната традиция с добра теренна подготовка (участвала е в редица теренни експедиции, в текста използва и свои записи) и със сериозни поранни навлизания в темата (най-малко 6 по-ранни нейни публикации имат отношение към гатанките).

Монографията е новаторска разработка, която представя в най-добра светлина съвременните фолклористични дирения в България и много добрите историко-филологически познания на Светла Дживтерева.

Тодор Моллов